

**ТРИЕЛЕМЕНТЕН СТРУКТУРЕН МОДЕЛ В НЯКОИ
ИНДОЕВРОПЕЙСКИ МОРФОЛОГИЧНИ СИСТЕМИ
КАТО ПРОЕКЦИЯ НА МИТОЛОГИЧНИТЕ ПРЕДСТАВИ
И НА ЧОВЕШКОТО ПОЗНАНИЕ ЗА СВЕТА (ПО ОТНОШЕНИЕ
И НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)**

БОРИСЛАВ ПОПОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
meristaf@abv.bg

Резюме: В студията е представена част от теорията за триелементните структури, обяснена чрез модела на огледалото. Показани са и са мотивирани съответствията на някои основни индоевропейски триелементни морфологични системи с някои триади в митологичните системи и в системите на човешкото познание за света, като са разгледани и съответните старобългарски граматични системи. Морфологичните системи, върху които се съсредоточава изследването, са: трите основни глаголни времена, трите лица, трите основни наклонения, трите рода и трите числа.

В някои от разгледаните морфологични системи в един по-ранен етап – по времето на индоевропейското единство (а също и в хетския език), е съществувал бинарен модел, който впоследствие, по времето на ранните индоевропейски диалекти, постепенно се е трансформирал в троичен. Това се забелязва в системите на редица древни индоевропейски езици, включително и в старобългарския език. При други морфологични системи обаче триелементният модел се открива в по-ранен етап – още в епохата на индоевропейската общност.

Проекцията на митологичния мироглед върху редица индоевропейски граматични системи може да се обясни с дълбоките взаимодействия и взаимното влияние между език, митология и човешко познание, които са свързани помежду си чрез взаимнопораждащи се структури. А в основата на установените тук съответствия е заложен общ триелементен архетипен модел.

Ключови думи: индоевропейски морфологични системи, триелементни структури, троичен модел, бинарен модел, митологични представи

A THREE-ELEMENT STRUCTURAL MODEL IN SOME INDO-EUROPEAN MORPHOLOGICAL SYSTEMS AS A PROJECTION OF MYTHOLOGICAL PERCEPTIONS AND HUMAN KNOWLEDGE OF THE WORLD (WITH REFERENCE TO OLD BULGARIAN LANGUAGE)

BORISLAV POPOV

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”

meristaf@abv.bg

Abstract: The paper presents part of the three-element structural theory elaborated upon via the mirror model. The motivation has been demonstrated that underlies the correspondences between major Indo-European three-element morphological systems and certain ternary mythological systems and systems of human knowledge. The phenomenon is foregrounded against the backdrop of the respective Old Bulgarian grammatical systems. The morphological systems emphasized in the study include: the three verb tenses, the three persons, the three main moods, the three genders, and the three numbers.

At an earlier stage, during the period of Indo-European unity (as well as in the Hittite language) there was a binary model in some of the morphological systems subject to exploration, which, during the later period of Indo-European dialects, was transformed into a ternary one. This phenomenon re-emerges in the systems of a variety of ancient Indo-European languages, including Old Bulgarian. With other morphological systems, however, the three-element model occurs at an earlier stage – as early as the era of the Indo-European community.

The projection of the mythological consciousness onto a number of Indo-European grammatical systems can be accounted for by the deep level interactions and mutual determination between language, mythology, and human cognition, which are inter-related by virtue of structures that generate each other. The foundation of the correspondences demonstrated here is formed by a unitary three-element archetypical model.

Keywords: Indo-European morphological systems, three-element structures, ternary model, binary model, mythological perceptions

1. Въведение. Модел на огледалото

Има ли връзка между конструкцията на граматичните системи и тази на други извънезикови системи? По какъв начин в някои основни индоевропейски морфологични системи се проектират митологичните представи и човешкото познание за света? На тези въпроси ще се опитам да отговоря в настоящото изследване.

Абсолютната идеална действителност на познанието може да се представи като огледало, излято от единната субстанция на пространствено-времевия синкретизъм. Това кристално изображение обаче е отражение на невъзможното за постигане от човека познание, защото в митологията такъв тип знание е приоритет само на божественото, а за човека е оставена вечната и невъзможна задача да сглобява от частиците на пъзела му образа

на света, т.е. познанието за заобикалящия го свят, за видимото и невидимото в него... Така се е зародила идеята, че действителността може да бъде опозната – описана, изучена и изследвана, а митологията е била създадена от жреците като първия акт на познанието – феномен, реализиран чрез наместването на пъзела от парченцата на разбитото огледало. Опитвайки се да избегне ентропията, човечеството създава митологията, която, от една страна, е огледало, отразяващо небесния (божествен) прототип, в съзвучие с пространствено-времевия синкретизъм, а от друга – виртуален свят, тъждествен на реалния – бездна, спасяваща индивида от неговото собствено пространство и време. Отделните парченца от разбитото огледало, събрани и подредени по определен начин, са свързани помежду си в сложна структура, която изгражда един реконструиран митологичен образ на идеалното познание. Всяко едно парченце е свързано с всички останали чрез невидими нишки и промяната на някой елемент от тази система води до промяна в цялата система.

Още в разсъжденията на някои древногръцки философи се открива концепцията за структурата на езика като отражение на структурата на света. Аристотел (IV в. пр. Хр.) и стоиците предполагат, че думите означават предметите (обектите) в съответствие с начина на тяхното „битие“ като „субстанция“ или като „акциденция“. Средновековните схоластици през XIII в. също разглеждат езика като средство за опознаване на действителността и се опитват в търсенето на изходни универсални причини да изведат граматичните категории от категориите на логиката, епистемологията и метафизиката, отнасяйки ги към едни и същи общи принципи. В своите „спекулативни“ граматички философи схоластици, подобно на стоиците, представят езика като „огледало“ (от лат. *speculum* ‘огледало’, ‘образ, копие, подобие’), отразяващо реалността, която стои в основата на физичните явления (Lyons 1972: 227, 14–15).

Митологичната система от знания и представи за света и за самия човек, функционирайки като най-ранната и първоначална форма на духовна култура на човечеството, притежава изключително проста и едновременно с това сложна релационна структура. Това е заради скрития в нея принцип, заложен като смислов код в тълкуването на текста от известната в херменевтиката изумрудена плоча, приписвана на Хермес Трисмегист (около II в.) (вж. Тухолка/Tuholka 1991: 12, 14–15; Дьо Жеври/Dyo Zhevri 1993: 36, 38–39): „Онова, което е долу, е като онова, което е горе. И онова, което е горе, е като онова, що е долу...“ (по Дьо Жеври/Dyo Zhevri 1993: 39) Т.е. земният архетип отразява вибрациите на небесния прототип, или всичко земно е отражение на небесното, което представя модела на огледалото като един от ключовите принципи в повечето митологични системи.

В голяма част от развитите митологии е съхранен древен пласт от вярвания, който съдържа идеята, намерила отражение в един разпространен сред индоевропейците типологичен модел на троичната вселена, където се открива заложен принципът за тричленното деление на света (вж. Бон-

гард-Левин/Bongard-Levin 1986: 40). Култът към троичността се проектира и в редица разпространени сред индоевропейските народи символи като трилистник, триквестър и др. Трифункционалната структура на индоевропейските митове и други културни феномени е обяснена от Ж. Дюмезил чрез трите основни функции на социалния живот – жреческа (религиозна власт), военна (сила) и стопанска (производство на материални блага и плодородие) (вж. Мифы/Mify 1987: 18, 221–222, 532).

2. Съответствията на триади от митологията и човешкото познание за света с някои триелементни морфологични системи

Оказва се, че в митологията, в човешкото познание, както и в един дълъг период от съществуването на индоевропейските езици, функционира един относително стабилен и ясно диференциран триелементен структурен модел, който отразява структурата на познаваемата действителност и на митологичното мислене по един по-естествен начин от бинарния структурен модел. Тук този троичен модел ще бъде проследен в някои основни морфологични системи при индоевропейските езици.

2.1. Трите основни глаголни времена и триадата на времето

Разделянето на **времето** в митологията и в човешките представи според хоризонталата на темпоралната ос на **три фази (минало, настояще, бъдеще)** е отразено съответно в **трите основни глаголни времена** в индоевропейските езици (**минало, сегашно, бъдеще**). Още александрийският граматик Дионисий Тракийски (II в. пр. Хр.) разграничава три времена (сегашно, минало и бъдеще) в гръцкия език, към които обаче прибавя четири „разновидности“ на миналото време и още три, наречени от него „сродства“ на тези разновидности с останалите времена.

В древните индоевропейски езици са липсвали специални форми за бъдеще време, което според И. М. Тронски не се вмества в опозицията на видовите основи и морфологически е представено като придатък на системата. Но като обективна понятийна категория това време предполага развити представи за закономерностите на света и времето. Ако такива представи липсват, то бъдещето е в сферата на човешките очаквания, пожелания, предположения и пр. и тогава за изразяването му са използвани модални категории. Така в древните индоевропейски езици бъдещите времена възникват като преосмислени форми на наклонението или производни от тях. Не може да се проектира бъдеще време към общото индоевропейско състояние – липсва единна праформа, тъй като различни форми на това време са се развили самостоятелно (Тронский/Tronskii 1967: 92–93). В индоевропейския праезик глаголните основи са отразявали вида, но не и времето, като са съществували само флективни разлики между сегашно, минало неопределено (перфект) и минало свършено (аорист) време. Покъсно в глаголните основи на келтски и италиийски се развива категорията време и тя се превръща в доминиращ елемент при тяхното спрежение

(Мейе/Meillet 1954: 86). В хетския език има само две времена – сегашно и минало, но се приема, че поради сериозни промени в глаголната система, резултат от субстратни влияния, този език не е съхранил по-древно глаголно състояние, каквото може да се открие в индоиранските езици или в гръцкия език (вж. Тронский/Tronskii 1967: 85–86, 96).

В старобългарския език, подобно на другите древни индоевропейски езици, няма специални форми за изразяване на бъдеще време, но са използвани два начина за представяне на бъдещо действие. Единият е чрез прости (презентни) форми на сегашно време на глаголите от свършен и несвършен вид, а другият е свързан с употребата на сложни (аналитични) конструкции, които се реализират посредством съчетание на някои глаголи (хотѣти и др.) с инфинитива на съответния глагол или чрез съчетание на спомагателния глагол бѣти във формата си вѣдъ с причастие. С обособяването на бъдеще време като граматична категория в българския език някои от тези аналитични конструкции са се развили във форми за бъдеще време (ГСтбЕ/GStbE 1991: 301–308).

Интересно е да се анализират митологичните представи за времето, тъй като там мрежата от отношения и връзки не е двуизмерна, а триизмерна (или n-мерна), защото моделът на огледалото е съотносим с n-мерната структурна мрежа на пространствено-времевия синкретизъм в митологичното съзнание и във Вселената, където времето не съществува като линейна величина. Отделните елементи, изграждащи системата на мрежата в пространството, всъщност са пресечни точки на митологичната събитийност във времето, а връзките между тях образуват структура, която се забелязва при функциониране на системата, изразено чрез невидимото движение във времето. Движението е невидимо, защото миналото, настоящето и бъдещето се съдържат едновременно във всяка от пресечните точки, т.е. във всеки елемент от системата.

В изследванията си М. Елиаде стига до идеята, че макар и за митологичното съзнание, митичното време (епохата на първотворенията), предшестващо емпиричното време, отдавна да е отминало, то циклично се завръща и преповтаря през определен период чрез ритуала, възобновявайки сакралното време и унищожавайки текущото време. Така животът на архаичния човек е едно непрестанно повторение – всичко, което той върши, вече се е случило преди него и е било извършено от богове или герои (вж. Елиаде/Eliade 1995: 430–453; Мифы/Mify 1987: 252–253), а ще се случва и след него. Затова миналото, настоящето и бъдещето, присъствайки във всяка точка от мрежата, могат да оказват въздействие върху отделните елементи от различни посоки, свързвайки ги с невидими нишки. А пътят на митологичното време в митологичното пространство се проектира именно чрез нишките, което обаче не означава, че времето се движи по тях. Сакралното време е статично, а не текущо – то не тече в пространството, по-скоро архаичният човек се движи или влиза в него, когато извършва оп-

ределен ритуал, възобновявайки така нещо първосътворено. Сакралното време може да се изобрази като окръжност – тя започва и завършва със себе си, докато текущото (профанното) време е спирала, в която свързаните помежду си отворени окръжности представят отделните годишни цикли. Когато една точка от такъв отворен кръг е моментът, в който се извършва конкретен ритуал, то на същото място от следващия отворен кръг в митологичното пространство се проектира същият ритуал. Прототип на ритуала е съответното първотворение или първотворческо действие, извършено от бога демиург или от героя, но то се случва само веднъж в съответната точка от затворената окръжност на сакралното време. Това обяснява защо за древния човек времето не съществува като линейна величина – времето не се движи, а той се движи във времето, което е едновременно във всяка точка от мрежата, и усещането му е, че *всичко се е случвало сега*.

2.2. Трите граматични лица и трите измерения на пространството

Трите измерения на пространството съответстват на трите граматични лица (**аз, ти, той**) в индоевропейските езици, реализиращи субектно-обектните отношения, т.е. различаване на говорещия, слушащия и неучастващия в диалога (вж. Красухин/Krasuhin 2004: 158). Още Е. Леви (XIX в.) при анализа си на божествената триада намира нейното приложение в трите граматични лица на глагола: първото – което говори; второто – на което се говори; третото – за което се говори. Обяснението му е, че съвършеното е троично, тъй като предполага три начала – разумно, словесноизразяващо се и словесноизразимо (Леви/Levi 1994: 48). Чести са аналогиите у християнските теолози на трите хипостази на християнския Бог с трите граматични лица, с тройното деление на времето и с трите способности на душата (памет, мисъл, любов) (вж. Мифы/Mify 1988: 527).

Личните местоимения в индоевропейския праезик отразяват първоначалната бинарна именна класификация на имена от активния (общия мъжко-женски род) и неактивния (средния род) клас, което се проявява в системата на категорията *инклузив* – *ексклузив* (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 291–292). Ив. Добрев предполага, че е имало и две противопоставяния: на говорещото (първо) лице спрямо неговорещото (второ и трето) лице; на участващите в разговора (първо и второ) лице спрямо неучастващото в разговора (трето) лице. Първоначално са се формирали личните местоимения от първо и второ лице, докато личното местоимение за трето лице е с по-късен произход. Личното местоимение за 1 л. ед.ч. е притежавало суплетивно склонение, като от корена **m-* е образуван старият абсолютен падеж (от него по-късно са произлезли косвените падежи), а от основата **eg'-* е формиран старият активен падеж (трансформирал се в именителен) (Добрев/Dobrev 1982: 174–175). При личното местоимение за 1 л. мн.ч. е било характерно противопоставянето на две форми, като отражение на категорията *инклузив* – *ексклузив*. Едната форма

представя множественост чрез обединяването на участниците в акта на комуникацията (първо и второ лице), докато другата обединява в множественост участващия и неучастващия в този акт (първо и трето лице), което се забелязва и при двете реконструирани форми **uei-* и **mes-*, срещани в различни исторически индоевропейски диалекти (Добрев/Dobrev 1982: 178; Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 292–293). От периферния показател **t-*, според Ив. Добрев, са образувани местоименните форми за 2 л. ед.ч. и формите за показателното местоимение от типа на стб. *тѣъ*, което в историята на българския език постепенно приема значението на лично местоимение за 3 л. ед.ч. Праформите на личното местоимение за 2 л. ед.ч. и на показателното местоимение са с една и съща основа – **te-* (**to-*), но с различни окончания (Добрев/Dobrev 1982: 182).

В старобългарския език липсват специални форми за третолично местоимение, но в тази функция се употребяват показателните местоимения, а в косвените падежи – и анафоричното местоимение (вж. ГСтбЕ/GStbE 1991: 227, 234, 237). От стария индоевропейски корен **n-* със значение ‘той (те)’ посредством усилване чрез дейктичния елемент **e* (*o*) е възникнала формата **o-no-*, от която произлиза старобългарското показателно местоимение *онѣъ*, използвано като третолично местоимение (вж. Добрев/Dobrev 1982: 179).

Естествените езици (в това число и индоевропейските) притежават средства за означаване на пространствената ориентация както на обекти в реалната (или въображаемата) действителност, така и спрямо субекта (най-често говорещото лице). Субективната пространствена характеристика, специфична при втория случай, се свързва с компонентите на речевата ситуация (Ницолова/Nitsolova 1984: 68). Един от тези компоненти е речевата сфера, дефинирана от М. Попова като „мястото, където се предават и приемат речевите съобщения“. При самия акт на речево общуване „единият от участниците има ролята на отправител, а другият – на получател на речевото съобщение“ и в акта „се съдържат признаците ‘вършител’, ‘получател’ и ‘обект’, които са системообразуващи за асоциативни импликационни отношения“ (Попова/Ророва 2005: 15).

Мотивацията ми за съотнасянето на трите граматични лица с трите пространствени измерения е съществуването на системообразуващи структурни връзки, отразяващи междусубектни и субектно-обектни отношения в акта на речевото общуване, които могат да се определят като пространствени с оглед на позициите им в речевата сфера.

2.3. Трите граматични рода и триадата в семейството

Трите члена на най-малката и устойчива природна (естествена) и социална родствена система – **семейството (баща, майка, дете)**, рефлектиращи в **трите божествени същности** от разпространените в много от развитите религиозно-митологични системи триади, откриваме в **трите гра-**

матични рода (мъжки, женски и среден), заложен в повечето индоевропейски езици. Съществуващата божествена троичност се среща в редица древни индоевропейски религиозно-митологични системи (индуистката, иранската, гръцката, римската и пр.), както и в християнството, където наследници на езическите архетипни образи – бога баща, бога дете (син) и богинята майка – са трите хипостази на единната Божия същност – Бог Отец, Бог Син и Светият Дух, който на по-низше равнище (в неканоничните и в народните представи) е заместен от Св. Богородица (срв. на иврит и арамейски термините, означаващи *дух*, са в женски род, а в един древен апокриф Христос нарича Св. Дух „майко“ – вж. Мифы/Mify 1987: 413). Понятието род за пръв път е въведено от древногръцките философи и това е показателно за представата на древните гърци относно тази граматична категория – възприемали я като отражение на родовите и социалните отношения. Аристотел (IV в. пр. Хр.) заимствал от софиста Протагор (V в. пр. Хр.) системата на трите рода, като за третия род въвежда термина „междинен“ (промеждутъчен); по-късно този клас съществителни е наречен „неутрален“ род и едва чрез латинския му превод влиза в употреба терминът „среден род“ (Lyons 1972: 10–11).

В индоевропейските езици редица думи, отнасящи се към неодушевени предмети, се класифицират към мъжки или женски род, което нарушава съответствието между „естествения“ и граматичния род. Но пък там, където се среща такова съответствие, може да се каже, че родът определя значението на съществителното, а не обратното (Lyons 1972: 267, 271). И при родовите граматични категории бинарният модел като изключение отново се проявява в хетския език (а също и в лувийския език) с двата му рода – общ (одушевен) и среден (неодушевен). Това обстоятелство, както и наличието в редица древни индоевропейски диалекти на обща адиективна форма за мъжки и женски род (с окончание на генитива **-(o)s*), различна от формата за среден род (с окончание **-(o)m*), е причина много лингвисти да предполагат, че в праезика първоначално са съществували два рода – одушевен и неодушевен, отразяващи бинарната опозиция между активния (лица) и неактивния (предмети) клас имена. По-късно тази система се е преобразувала в родова граматична класификация, като първият клас се е разпаднал на мъжки и женски в редица исторически индоевропейски диалекти (староиндийски, гръцки, латински и др.). Основание за такова предположение е фактът, че родът е словоизменяща се категория само при прилагателните имена, докато съществителните се отнасят само към един род и промяната му е вече словообразователен процес (Тронский/Tronskii 1967: 54–58; Добрев/Dobrev 1982: 119–121; Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 279–281; Красухин/Krasuhin 2004: 110; срв. и Meillet 1921: 199–211; Есперсен/Espersen 1958: 265–285). В основните древни индоевропейски езици обаче родовете са три, въпреки че по-късно в някои езици като арменски в резултат на субстратни влияния родът изчезва като граматична категория. Той се запазва обаче в романските,

славянските, немския и в редица други езици, където при липсата на семантично значение заема важно място при граматичните явления (Мейе/Meillet 1954: 85–86).

В старобългарския език, където родовете също са три, могат да се наблюдават реликти от хипотетичната по-архаична индоевропейска бинарна система с два рода – одушевен и неодушевен. Такива следи се откриват в общите форми за мъжки и женски (стария одушевен) род в склонението на въпросителното местоимение *къто*, а също и в образуването от една основа (старата *o*-основа) на неименителните и невинителните форми за мъжки и женски род единствено число в склоненията на показателното, анафоричното и сложното въпросително местоимение (вж. Добрев/Dobrev 1982: 121–122). Друг такъв реликт се забелязва при употребата на двете падежни окончания за дателен падеж ед.ч. *-овн* и *-оу*. Тези флексии са пренесени от *и*-основи към *o*-основи, като окончанието *-овн* се употребява само при съществителни имена, означаващи одушевени предмети (лица), където се среща и *-оу*, докато при неодушевени предмети се използва само второто окончание (вж. ГСтбЕ/GStbE 1991: 140; срв. и Георгиев/Georgiev 1980: 477–478). Интересна особеност в родовата диференциация на старобългарския език е, че вследствие на прегрупирането на имената от мъжки род (от *o*- и *io*-основи), случило се през късната праславянска епоха, в тези склонения се е появил т.нар. мъжколичен подрод, към който се причисляват собствените имена на лица и названията на общественостнозначими лица. Спецификата на личния подрод се изразява в употребата на родителна форма за единствено число с окончание *-н* < **-ā* със значението на винителен падеж ед.ч. Понякога редица от тези имена в дателен падеж ед.ч. придобиват окончание *-овн* (*-овн*), докато имената от неличния подрод в същия падеж са винаги с окончание *-оу* (*-ю*) (Добрев/Dobrev 1982: 125).

Интересно е да се проследи развитието на различните опозиции между трите рода в древните индоевропейски езици – противопоставянето между мъжки и женски род не е така дълбоко залегнало в граматичната система, както опозицията между средния и несредния род. В санскрит и в германските езици то се открива в по-голяма степен, отколкото в гръцкия и в латинския език. Постепенно при различните индоевропейски клонове възникват флективни различия между имената от мъжки и женски род от една основа, докато в общоиндоевропейското състояние повечето такива типове основи са били безразлични към родовото разделение (вж. Тронский/Tronskii 1967: 54–64). Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов реконструират процеса, като според тях първоначално опозицията между мъжки и женски род в номинатив формално се изразява в използването на старите събирателни форми на **-ā*, **-ī*, **-ū* от първоначалните думи, принадлежащи към активния клас със суфикс **-s*. Впоследствие тези събирателни форми се преосмислят в отделните езици и започват да се свързват със значени-

ето за женски род, а като окончания $*-\bar{a}$, $*-\bar{i}$, $*-\bar{u}$ се превръщат в маркери за им. п., ж.р., независимо че възникват от изходните основи за мъжки род на $*-\bar{o}$, $*-\bar{i}$, $*-\bar{u}$. При основите от мъжки род по-ранните образувания на $*-u$ и $*-i$ са изместени от тематичния тип на $*-o$ (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 374–375).

Макар родовата диференциация да се използва като средство, изразяващо половите различия, Тронски обяснява как тя придобива и друга функция – към женския род на тричленната индоевропейска родова система се причисляват не само названията на същества от женски пол, но и много имена на неодушевени предмети, както и отвлечени названия на действия и качества. Въз основа на разработките и на други автори изследователят предполага, че в състава на женския род при образуването му като нов граматичен клас в късния етап на общоиндоевропейския период са намерили място както съществата от женски пол, които преди това са се отнасяли към несредния (активния) род, така и неодушевените предмети, отвлечените действия и събирателните имена, принадлежащи към средния (неактивния). От друга страна, при образуването на женския род се наблюдава обособяване на група имена, с които се съгласували формите на местоимения и прилагателни, възникнали от основа на $*-\bar{a}$, като повечето древни съществителни от женски род са от $*-\bar{a}$ - и $*-i$ - основи. Макар и имената, означаващи женски пол, да не са били основната лексикосемантична категория при образуването на женски род, в по-късните периоди на древните индоевропейски езици родовите различия притежават изключително функцията да диференцират живите същества по пол, което обяснява и традиционните термини „мъжки“ и „женски“ род (Тронский/Tronskii 1967: 54–64; срв. Meillet 1921: 211–230; Fodor 1959: 186–214; Kuryłowicz 1964: 207–226).

2.4. Трите граматични числа и трите фази (процеса) от земния път на човека

Трите фази (процеса) от земния път на човека, конституирани според митологичните представи – **раждане**, **зачеване** (създаване на нов живот) и **смърт** (при аграрните митове за възкръсващите божества са **раждане** – **смърт** – **възкресение**, както е и при християнството), могат да се отнесат към **трите граматични числа** – **единствено**, **двойствено** и **множествено**. Единственото число се съотнася с акта на раждане, т.е. с появата на един нов човек. Двойственото число се проектира, от една страна, с акта на зачеване, който се извършва от двама души – мъж и жена (в рамките на бинарните опозиции); от друга – тук двойствеността може да има релация и с представата за бременната жена и плода в нея. Множественото число – със смъртта и разпространените сред индоевропейците вярвания, че след смъртта душата на човека отива при душите на предците си (вж. Мифы/Mify 1987: 452–454; 1988: 334), т.е. единичността се трансформира

в множественост. Тук може да се открие и отражение на представите за трите етапа в човешката генеалогия (съотнесени със Световното дърво) – предци, съвременници и потомци (вж. Мифы/Mify 1987: 399).

В най-древната система на индоевропейските именни парадигми не се откриват специални показатели за множествено число, които възникват впоследствие. При имената от активния клас с окончание **-s/*-os* (употребявано първоначално в значение и на единствено, и на множествено число) множествеността се изразява чрез просто аблаутно преобразуване (степенуване на гласните) на **-s/*-os > *-es*, докато при тези с окончание **-m-* (в родителния и в структурно-неактивния падеж) – чрез особен показател за множествено число **-s* (**-om > *-om-s*). Формите за събирателна (колективна) множественост, специфични за имената от неактивния клас, са формирани посредством добавяне на показателя за събирателност **-aH > *-ā* към именната основа (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 281–283; срв. и Добрев/Dobrev 1982: 123, 169–170, 189–193). При по-древното езиково състояние разделната множественост е била характерна само за имената от активния клас, докато при пасивния е съществувала категорията събирателност (означаваща неразчленимо множество), предшестваща множествеността, която в древните индоевропейски езици се е изразявала по флективен път. Имената от активния клас в мисленето на древните са били представяни и в съвкупност, и в разделно множество, докато инертните предмети са притежавали единствено събирателна съвкупност (Тронский/Tronskii 1967: 66–68; Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 282).

Двойственото число възниква след периода на появата на категорията множественост в системата на индоевропейския праезик. Най-древните форми за двойствено число са били деривационни образowania, в които вероятно се е съдържало числителното **tū-* ‘две’. Като семантични причини за появата на особената категория двойственост се приемат бинарните опозиции в представата за света, както и двойките органи или части на тялото, устойчивите двойки при имената на божества и др., отразени в дуалиса (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 281; Красухин/Krasuhin 2004: 133–134).

В повечето съвременни индоевропейски езици липсва двойствено число – запазено е само в лужишките езици, в словенски и в литовски, но в по-архаичните езици граматичните числа са били три – в санскрит, авестийски, гръцки, балтославянски, старобългарски, частично в тохарски; следи от двойствено число се откриват и в езиците, където липсва такава категория – остатъци има в германските езици (готски), в староирландски, в италианските езици, вероятно и в хетски (Младенов/Mladenov 1936: 320–321; Тронский/Tronskii 1967: 65–66).

В старобългарския език, където системата на граматичната категория число е представена от триадата единствено, двойствено и множествено число, са съхранени следи от старото индоевропейско праезиково състояние при различни форми от тази категория. Според Ив. Добрев старото окончание *-ā, от което е създадено ā-склонението, първоначално се е отнасяло не към женския род, а към една по-обща категория, съдържаща и подкатегорията събирателна множественост – напр. стб. *вратръѣ* (им. п., м. р., ед.ч.) има форми за двойствено число – *вратра* (им. и вин. п.), но не притежава същински форми за множествено число. За означаване на множественост се употребява суплетивната събирателна форма *вратръѣ* ‘братство’ (singularia tantum) (Добрев/Dobrev 1982: 122). Предположението на изследователя, че някои имена от неактивния клас в индоевропейския праезик са имали форми за разчленимо множество, се подкрепя от съществуващите в старобългарския език съществителни имена от типа на *нго* (им. и вин. п., ср.р., ед.ч.), в чиято форма за множествено число – *нга*, може да се открие една стара форма за събирателна множественост, а при двойственото число – *нѣѣ* – една форма за изброимо (разделно) множество (вж. Добрев/Dobrev 1982: 123).

За формирането на троичната система при граматичната категория число, освен представените митологични вярвания, могат да се търсят и съвсем рационални (анатомични) причини, споменати по-горе. Но и в единия, и в другия случай основополагащи са представите за света и за човека на древните индоевропейци.

2.5. Трите основни наклонения и трите състояния на човешкото съзнание

Трите основни състояния на човешкото съзнание (описани от психологията) – **подсъзнателно, съзнателно и несъзнавано**, или на друго равнище – **интуиция, разум и чувство** (които могат да се съотнесат и към трите състояния на душата – памет, мисъл и любов), съответстват в индоевропейските езици на **трите основни типа наклонения – изявително (индикатив), повелително (императив) и недействително (нереално, условно, субюнктив)**, разкриващи отношението на говорещия субект към действието.

В модалната система на повечето древни индоевропейски езици, представена от И. М. Тронски и К. Г. Красухин, се разграничават три основни наклонения, докато в хетския са само две – изявително (индикатив) и повелително (императив). Но при другите езици заедно с двата типа, образуван по аналитичен път с модални частици, се диференцира и трети основен тип наклонение – условно (недействително, нереално). Староиндий-

ският и гръцкият език разполагат с две условни наклонения – конюнктив и оптатив; така е и в тохарските езици. В санскрит и в гръцки впоследствие тези две наклонения на конкретната нереалност се сливат в едно на отвлечената нереалност – субюнктив, т.е. от гледна точка на развитието на граматичната абстракция се създават все по-отвлечени и по-обобщени значения на граматичните форми. Субюнктивът като единно наклонение на недействителността е не само сбор от двете предишни наклонения, а представлява по-висока степен на абстракция, съдържаща несвойствени и за конюнктива, и за оптатива значения. Известно е, че модалните диференциации в общоиндоевропейския език предшестват времевите (Тронский/Tronskii 1967: 85, 97–100; Красухин/Krasuhin 2004: 222). Според някои изследователи споменатите три основни наклонения се срещат във всички езици по света като универсални категории (вж. Есперсен/Espersen 1958: 363–365). Това обаче може да е валидно от семантична гледна точка, но не и граматически.

Старобългарският език също притежава три наклонения – изявително, повелително и условно. Формите за повелително наклонение произхождат от сегашните форми на старото желателно наклонение (оптатив). Условното наклонение е образувано по аналитичен път с модален глагол, подобно на другите древни индоевропейски езици – в случая се съчетава минало деятелно второ (елово) причастие с условната форма на глагола *вѣѣти – вѣмь, вѣ* и т.н. (ГСтбЕ/GStbE 1991: 310–312). К. Бругман предполага, че формантът *вн-* е наследил старинни форми на някогашното желателно наклонение (оптатив) (Brugmann 1904: 587).

Съществуват и редица други съответствия между триелементни системи от митологията и от езика (от различни езикови равнища – фонетика и фонология, морфология, синтаксис, семантика, писмени системи), които тук няма да бъдат разглеждани.

3. Архетипният модел на взаимнопораждащите се структури

В менталното пространство на човешката душа са заложени като архетипни кодове космическите прототипи на познанието за видимия и невидимия свят, а връзките между тях се проявяват, когато цялата сложна система от причинно-следствени отношения се задвижи. Тогава чрез причудливите форми на митотворчеството се проявява и способността на човека да събере и подреди разпръснатите парченца от пъзела, наречен огледало на познанието за света или огледало на обективната действителност.

Ако наложим една върху друга структурите, които според френския структурализъм (К. Леви-Строс, но също и К. Юнг, Н. Чомски и др.) са заложени изначално в нашето съзнание и ние чрез тях моделираме позна-

ваемия свят, и онези структури, които пък според британските структуралисти са обективно съществуващи извън нас в природата матрици, а човешкият разум ги открива и установява взаимовръзките между елементите им (вж. Илиева/Plieva 2001: 225–227, 253), ще получим друг трети вариант (епистемологичен модел). Този модел може да се окаже по-приемлив и по-операционален, тъй като според него структурите обективно съществуват извън нас като прототип на образувания обект и в нас (в нашето подсъзнание и съзнание) като архетипни кодове, а връзките между тях са двупосочно функциониращи. В резултат на това структурите са взаимнопораждащи се от едната или другата посока, т.е. те могат взаимно да се създават, като инструментът, чрез който се осъществява такъв процес, е човекът с неговата мисъл, език и митология. И тук отново се връщаме към формулата от изумрудената плоча на Хермес Трисмегист: „Онова, което е долу, е като онова, което е горе.“ Ясно е, че огледалото на възприятието е двойно, а ние сме по средата между двете огледала – външното (обективното) и вътрешното (субективното).

4. Заключение

Както се забелязва, в някои от разгледаните морфологични системи бинарният модел е съществувал в един по-ранен етап – по времето на индоевропейското единство, а също и в хетския език – най-старият писмено засвидетелстван индоевропейски език. Впоследствие, по време на развитето на ранните индоевропейски диалекти, този модел постепенно се е трансформирал в троичен, което се забелязва в системите на редица древни индоевропейски езици, включително и в старобългарския език. При други морфологични системи обаче триелементният модел може да се открие в по-ранен етап – още в епохата на индоевропейската общност.

Каква е причината бинарните модели да се трансформират в троични? А каква е причината за съществуването на триелементни модели? И тук, естествено, стигаме до друг въпрос – доколко митологичните вярвания и представите за света на древните индоевропейци са оказали влияние върху формирането на разгледаните езикови системи? Почти невъзможно е да се установи времето, в което се зараждат споменатите типове митологични или рационални представи, и да се направят конкретните хронологични съпоставки със съответните морфологични системи. Тази неяснота е обусловена от факта, че в почти всички случаи разгледаните вярвания са възникнали в предисторически времена, а писмените свидетелства за тях са от един по-късен етап, когато вече са формирани и повечето от споменатите системи в езика. Затова тук може да се формулира по-общият извод, че причините най-вероятно могат да се обяснят с **дълбоките взаимодействия и взаимното влияние между език, митология и човешко познание**, които са свързани помежду си чрез **взаимнопораждащи се струк-**

тури. Така изложената по-горе хипотеза, съобразена с модела на огледалото, предполага, че **в основата на установените в изследването съответствия е заложен общ триелементен архетипен модел.**

ЛИТЕРАТУРА

- Бонгард-Левин 1986: *Бонгард-Левин, Г.* Древноиндийска цивилизация. София, Наука и изкуство.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: *Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета.
- Георгиев 1980: *Георгиев, Вл.* Особенности на старобългарските склонения. – *Български език*, № 4, с. 475–481.
- ГСтбЕ 1991: Граматика на старобългарския език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Добрев 1982: *Добрев, Ив.* Старобългарска граматика. Теория на основите. София, Наука и изкуство.
- Дьо Жеври 1993: *Дьо Жеври, Г.* Древни и нови мъдречи. Окултна антология. Варна, Логос&Теома.
- Елиаде 1995: *Елиаде, М.* Трактат по история на религиите. София, Лик.
- Есперсен 1958: *Есперсен, О.* Философия грамматики. Москва, Иностранной литературы.
- Илиева 2001: *Илиева, Л.* Увод в общото езиковедие. Благоевград, Университетско издание „Неофит Рилски“.
- Красухин 2004: *Красухин, К. Г.* Введение в индоевропейское языковедие. Москва, ИЦ „Академия“.
- Леви 1994: *Леви, Е.* Учение и ритуал на висшата магия. Т. 1. Учение. София, Аратрон.
- Мейе 1954: *Мейе, А.* Сравнительный метод в историческом языковедии. Москва, Иностранная литература.
- Мифы 1987, 1988: Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1 – 1987, т. 2 – 1988. Москва, Советская Энциклопедия.
- Младенов 1936: *Младенов, Ст.* Сравнительно индоевропейское языковедие. София, Придворна печатница.
- Ницолова 1984: *Ницолова, Р.* Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София, Народна просвета.
- Попова 2005: *Попова, М.* Вътрешната системност при основните термини на лингвистичната прагматика. – *Български език*, № 1, с. 5–19.
- Тронский 1967: *Тронский, И. М.* Общеиндоевропейское языковое состояние (Вопросы реконструкции). Ленинград, Наука.
- Тухолка 1991: *Тухолка, С.* Окултна енциклопедия. Русе, 6 плюс.

- Brugmann 1904: *Brugmann, K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanschen Sprachen. Strassburg, Verlag Karl J. Trübner.
- Fodor 1959: *Fodor, I.* The origin of grammatical gender. – *Lingua*, vol. 8, pp. 186–214.
- Kuryłowicz 1964: *Kuryłowicz, J.* The inflectional categories of indoeuropean. Heidelberg, Publisher Universitätsverlag Winter.
- Lyons 1972: *Lyons, J.* Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, University Press.
- Meillet 1921: *Meillet, A.* Linguistique historique et linguistique générale. Paris, Éditeur Édouard Champion.

REFERENCES

- Bongard-Levin 1986: *Bongard-Levin, G.* Drevnoindiyska tsivilizatsiya. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Brugmann 1904: *Brugmann, K.* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanschen Sprachen. Strassburg, Verlag Karl J. Trübner.
- Dobrev 1982: *Dobrev, Iv.* Starobalgarska gramatika. Teoriya na osnovite. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Dyo Zhevri 1993: *Dyo Zhevri, G.* Drevni i novi madretsi. Okultna antologiya. Varna, Logos&Teoma.
- Eliade 1995: *Eliade, M.* Traktat po istoriya na religiite. Sofia, Lik.
- Espersen 1958: *Espersen, O.* Filosofiia grammatiki. Moskva, Inostrannaia literatura.
- Fodor 1959: *Fodor, I.* The origin of grammatical gender. – *Lingua*, vol. 8, pp. 186–214.
- Gamkrelidze, Ivanov 1984: *Gamkrelidze, T. V., V. V. Ivanov.* Indoeuropeiskii iazyk i indoeuropeitsy. T. I. Rekonstruktsiia i istoriko-tipologicheskii analiz praiazyka i protokul'tury. Tbilisi, Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta.
- Georgiev 1980: *Georgiev, Vl.* Osobenosti na starobalgarskite skloneniya. – *Balgarski ezik*, № 4, s. 475–481.
- GSbE 1991: Gramatika na starobalgarskiya ezik. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Ilieva 2001: *Ilieva, L.* Uvod v obshtoto ezikoznanie. Blagoevgrad, Universitetsko izdatelstvo “Neofit Rilski”.
- Krasuhin 2004: *Krasuhin, K. G.* Vvedenie v indoeuropeiskoe iazykoznanie. Moskva, IC “Akademiiia”.
- Kuryłowicz 1964: *Kuryłowicz, J.* The inflectional categories of indoeuropean. Heidelberg, Publisher Universitätsverlag Winter.
- Levi 1994: *Levi, E.* Uchenie i ritual na visshata magiya. T. 1. Uchenie. Sofia, Aratron.
- Lyons 1972: *Lyons, J.* Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, University Press.
- Meillet 1921: *Meillet, A.* Linguistique historique et linguistique générale. Paris, Éditeur Édouard Champion.

- Meillet 1954: *Meillet, A.* Sravnitel'nyi metod v istoricheskom iazykoznanii. Moskva, Inostrannoi literatury.
- Mify 1987, 1988: Mify narodov mira. Entsiklopediia. T. 1 – 1987, t. 2 – 1988. Moskva, Sovetskaia Entsiklopediia.
- Mladenov 1936: *Mladenov, St.* Sravnitelno indoevropsko ezikoznanie. Sofia, Pridvorna pechatnitsa.
- Nitsolova 1984: *Nitsolova, R.* Pragmatichen aspekt na izrechenieto v balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Narodna prosveta.
- Popova 2005: *Popova, M.* Vtreshnata sistemnost pri osnovnite termini na lingvistichnata pragmatika. – *Balgarski ezik*, № 1, s. 5–19.
- Tronskii 1967: *Tronskii, I. M.* Obshcheindoevropskoe iazykovoe sostoianie (Voprosy rekonstruktsii). Leningrad, Nauka.
- Tuholka 1991: *Tuholka, S.* Okultna entsiklopediya. Ruse, 6 plyus.

✉ Доц. д-р Борислав Попов

Катедра по български език, Филологически факултет
Югозападен университет „Неофит Рилски“
ул. „Иван Михайлов“ № 66, 2700 Благоевград, България

✉ *Assoc. Prof. Borislav Popov, PhD*

Department of Bulgarian Language, Faculty of Philology
South-West University “Neofit Rilski”
66 Ivan Mihaylov Str., 2700 Blagoevgrad, Bulgaria

Публикувано: 5 юни 2020

Published: 5 June 2020